

DÜNDEN BUGÜNE TÜRK TOPLUMLARINDA ÇEVGEN / ÇÖĞEN / ÇEVGAN / POLO OYUNUNA GENEL BAKIŞ

Doç. Dr. Mehmet TÜRKMEN

Bu araştırmada; geleneksel Türk binicilik sporları içinde gözükken, ancak uluslararası literatüründe buna az rastlanılan, daha ziyade Pers/İran menşeli olduğu vurgulanan “çevgen/çögen/çevgan/polo” oyununun tarihi bağlamda ortaya çıkışı, kaynağı, uygulama biçimi ve geleneksel tarzı, oynandığı coğrafyalar, icra ettiği fonksiyonlar, bilinmeyen yeni boyutları ve terminolojik yönü incelenmiştir. Rusça bazı literatürlerde, özellikle de Orta Asya menşeli kaynaklarda, altın tarihi rolünün en yoğun olduğu dönemlerde çögen/çevgenin “Türk Atlı Bozkır Kültürü ”nün ürünü olduğu birçok yönüyle görülebilmektedir. Çalışmada; çögenin Türk toplumlarının sosyo-ekonomik ve kültürel hayatları içindeki yerini belirlemek, Türk spor tarihine doğru yansıtmak, çögenin dünya spor tarihi içindeki Türklere ait cılız rolünü güçlendirerek hak ettiği yere getirebilmek amaçlanmıştır.

İlk olarak 841 yılında Yenisey’de ve 946’da Isık Köl’de Kırgız Türkleri tarafından, bundan sonraki tüm Türk devletlerinde de oynandığı görülmüştür. Türk temel eserlerinde, ebedi metinlerinde tıp kitaplarında görülen çögen, mitolojisinde görülmemiştir. Ancak, bazı yazarların mitolojiyi temel eserlerden öne çıkardıkları anlaşılmıştır. Atın tarihi rolünü yitirmesi ile birlikte çögenin Türk toplumları arasındaki icra ettiği birçok fonksiyonlarını yitirdiği görülmüş, Türk toplumlarında bu spor yapılmamaya ve unutulmaya başlanmıştır. 1912 yılında İstanbul’da İngilizler tarafından oynanan Polo, bu tarihten sonra Türkiye’de oynanmamıştır. 1972 yılında Frunze / Bişkek’de “çevken”, “gil-git” veya “pulu” adıyla oynanmaktadır. Modern adıyla polo ise, refah düzeyi yüksek sosyal sınıflar tarafından oynanmaya devam edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atlı Binicilik Tarihi, Geleneksel Türk Sporları, Polo’nun Tarihi

General View Of Çevken / Çöğen / Çevgan / Polo Game In Turkish Societies From The Past To The Present

The folklore of the “çevgen / çöğen / çevgan / polo” game, as well as its origin, source, geographic distribution, terminology and new dimensions, which were unknown before, were investigated in this study. Even though çögen is one of the traditional Turkish riding sports, its origin was wrongfully attributed to Persia in most international literature. Some of the Russian literature, especially the Central Asian related ones, indicated in many ways that during the ages where life was centered around horses, çöğen / çevken was the result of “steppe – horse based Turkish culture”. The aim of this study is to define the position of “çöğen” in the socio-economic and cultural lives of the Turkish communities, to correctly

reflect the history of Turkish sport and to place “çöğen” in its deserved spot, by strengthening the role of the Turks, in the history of sport.

For the first time, this game was played in Yenisey and Issık Kök in 841 and 946 respectively and in all other Turkish states there after. Although records about çöğen were found in major Turkish literary records, medical books, this game can not be seen in Turkish mythology. Some authors put mythology before major literary records. With the declining role of the horse, it was noted that çöğen lost its many functions, which it had previously executed in Turkish societies. Consequently, the game was played less and less and was slowly being forgotten. Polo played in Istanbul by the British in 1912, was not played in Turkey since. It was recorded that this game was played in Frunze/Bişkek with the name of “çevken” in 1972. Today, it is played in Southern Turkistan and known as “çevken”, “gil-git” or “pulu”. With its modern name, “polo” is continued to be played by wealthy high-class society.

Keywords: History of Horse-Back Riding, Traditional Turkish Sports, History of Polo.

Giriş

Asya’da kullanılan adıyla “çevgan / çöven / çöğen / çevgen / çevken”, Batı dünyasında ve günümüzde daha çok bilinen adıyla “polo”, takımlar halinde oynanan tarihi bir binicilik sporudur. Polonun ortaya çıkışı, oynanış tarzı, taşıdığı motifler ve nitelikler hangi amaçlı ve ne olursa olsun; diğer binicilik sporlarında olabileceği gibi bunda da at ile binici arasında uyumlu bir ortaklık bulunabilmesidir¹

Polo / çevgânın Proto tipinin ortaya çıkışı ve kıtalararası yaygınlaşması hakkında birçok yorumlara rastlanmaktadır. Yorumların birçoğu polonun ortaya çıkışında, Türk toplumlarının tarihi rolünü görmezlikten gelmekte ya da çok sınırlı rol biçmektedirler.² Özellikle bazı araştırmacılar çevgânın kökeni konusunda engin ve zengin “*Türk Atlı Kültürü*”nü, bu kültürle kurulmuş güçlü devlet ve medeniyetlerini, geleneksel zemini poloya benzeyen onlarca binicilik sporlarını görmezlikten gelmelerini ilginçtir.³ Daha da ilginç; çevgânın Proto tipinin doğduğu Asya bozkırlarında, o zamanın henüz devletleşmemiş bazı halklarını gösterirlerken⁴, onlara uzun yıllar gelişmiş atlı kültürleriyle hükmeden Türkleri göstermemeleridir⁵.

---

¹ M. A. Levine, “Botai and the Origins of Horse Domestication”, *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol. 18, pp. 29-78, July 1998. ; P. Wollenman DVM, “Prepurchase Examination of Polo Horse”, *Proceedings of the Annual Convention of the AAEP*, AAEP Proceedings / Vol. 45 / 1999, pp. 13-18

² D. Ayan, “Kültürel Gelişmişlikte Polo / Çevgen Oyunu”, *Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, III. C. , Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 239, Ankara, 2000, s. 93-101.; Ö. Güven, *Türklerde Spor Kültürü*, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi: 44, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, (AKMY), II. Baskı, Ankara, 1999, s. 210-222. ; G. Bogfer-G. Blasher, *Geschichte des sport aller völker and ziet*, Berlin, 1930, s. 140-155.

³ J. T. C. Liu, “Polo and Cultural Change: From T’ang to Sung China”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 45, No: 1 (Jun. 2008), pp. 203-224. ; J.D. Campbeel, “Training for sport is training for war: sport and the transformation of the British army, 1860-1914”, *International Journal of the History of Sport*, 17: 4, 01 Dec. 2000, pp. 21-58. ; G. Hoh, *Physical education in China*, London 1931, pp. 41-51. ; A. A. Arslan, “Bütün Türk İllerinin Müşterek Oyunu Çöğen Avrupa’da Polo Oldu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 84, Aralık 1983, s. 26-34.

Bu taraflı ya da ön yargılı durum, Türkiye ve Türk dünyasındaki uzmanları ciddi araştırmalara sevk etmiştir⁶. Ayrıca konuyla ilgili getirilen yorumlarda, araştırmacılarından oyunların ritüel, törensel veya sosyo-ekonomik kökenlerinin tarafları olmamaları beklenir. Oyunun ilk ortaya çıkışı ve gelişim sürecinin doğasına yönelen bakışın tarafsız ve objektif olması, bilim teorisinin temellenmesi doğrultusunda ve kaynağını kendi karakteriyle doğru yansıtması beklenir. Bu bağlamda polo / çevgânın ortaya çıkışı, geçirdiği aşamalar tarihi ve sosyalizasyon süreci dikkate alınarak açıklanmaya çalışılacaktır. Bu araştırmada, Türk dünyasına verilmeyen polonun tarihi rolü verilerek dünya spor literatüründe hak ettiği bir şekilde yer alması amaçlansa da, bunun kolay olmayacağı bilinmelidir.

Çevgan / Poloya Terminolojik, Tarihi ve Sosyalizasyon Sürecinden Bakış

XIX. asrın ikinci yarısında çevgan ile Assam, Burma, Manipuri gibi Hindistan'ın kuzey bölgelerinde tanışan İngiliz askerleri, Hint yerlilerinin "sağol kangei" dedikleri bu spora, Tibet'ten gelen çok daha kısa olan adı seçerler ve "polo" derler. Polo, Tibet dilinin Batı dialektinde "pulu" yani "top" anlamına gelmektedir⁷. Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki eski metinlerde "çevgan" olarak geçen bu oyuna, XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarında Türkler'in "çöven / çöğen"⁸, "çevgen"⁹, "çevkan"¹⁰, "çöken"¹¹, "çöğan"¹² ve "çöğen"¹³

⁴ V.Ummünger, *Die chornik des sports*, Chornik Verlağ, Aulage, 1992, s. 27-29, 64-67.; İ .Bobyliov, *Equestrian Games*, Mıhnat, Taşkent 1989, pp. 26-29. ; D. Davidov, *Konniye igri noradov Zakavkazya*, Mıhnat Baskısı, Taşkent, 1989, s. 69.; V.V. Stolbov, *İstoriya Fiziceskoy Kuturi*, "Prosveteniye", Moskova, 1989, s. 20-21, 27-28.; S.M. Abramzon, *Kirgizi i ih etnogenetiçeskiye i istoriko kultumiye suyaz*, Kirgizdın Masması, Frunze, 1990, s. 88-91.; O. D. Ömürzakov-M.K. Saralae, *Kirgizkiye natsionalniye uidi sporta i noradye igri*, Kirgizdın Masması, Frunze, 1981, s. 63.

⁵ M.K. Saralae - B. Motukejev, *Dene tarbiya cana sport tarihi*, Kirgız Respublikasının bilim berü cana ilim ministirliğı Kirgızı memleketik dene terbiya institu, Bişkek, 1995, s. 14-25.;G.N. Sımakov, *Obşestvenniye funktsii kirgizskih noradnih razvleçeniy u kotse XTX-naçale XX v, nauka*, Leningrad, 1984, s. 16-17.; Bobyliov, *a.g.e.*, s. 27.; Arslan, "a.g.m.", s. 22-30.

⁶ G. Çalışkan - M. Göral - İ. Yıldırım, "Philosophy of Some Turkish Traditional Sports", *Pakistan journal of Social Sciences*,5(7): 2008, pp. 710-721.; Güven, *a.g.e.*, s. 210-216; Ayan, *a.g.m.*, s. 95-98; A. Abdıkalkov, *Yeniseyskiye Kirgizi v XVIII veke*, CCP Kirgızistana İlimdar Akademiyası umumi Türkoloji ve Dunganoloji Bölümü, Frunze, 1968, s. 92-96.;D.Ömür-zakov, *Fiziçeskaya kultura i sport v Kirgizskoy SSR*, Kirgizis Respublikalık, nauka, Frunze, 1963,s. 35-37.

⁷ <http://www.Hickoksports.com/history/polo01.shtml> (21.03.2009); J.A.Cuddor, *International Dictionary offre-Thirteenth century Turkish*, Oxford-London, 1979, pp. 203-204.

⁸ M.Ş. Olkütaişır, "Atalarımızın Toplu Oyun ve Sporları", *Ülki*, C. 3, No: 30, Haziran 1949, s.182-186.; M.Ş. Olkütaişır, "Çevgen ve Kökbörü", *Türk Kültürü*, Mo: 57, 1967, s. 663.; Ayan, "a.g.m.", s. 99.; İ. Yıldırım, *Tarihi Kaynaklan Açısından Türk Spor Kültürü*, Yayınlanmamış Master Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 38.

⁹ D. Yıldız, "Çağlarboyu Türkler'de Spor", *Tele Basım*, İstanbul, 2002, s. 54-56; F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1987, s. 190.

¹⁰ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, TKAE, II. C, Ankara, 1987, s. 8; Develioğlu, *a.g.e.*, s.190; C. Alpman, *Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi*, M.E.Basımevi, İstanbul, 1972, s. 31-32.

¹¹N. Kırşan, "Atlı Sporlardan Polo 1", *Türk Spor Kurum Dergisi*, No: 73, 1937, s. 6; S.S. Tar-can, "Türklerde Beden İdmanları", *Türk Tarihinin Anahatları Müsveddeleri*, No: 18.

¹² K. Kepecioğlu, "Türklerde Spor", *U. Türk Tarihi Kongresi*, 20-25 Eylül, 1937-İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınlan, 1946, s. 128-133; Kırşan, "a.g.m.", s. 7; Arslan, "a.g.m.", s. 27.

¹³D.P.T. V. *Beş Yıllık Kalkınma Planı ön İnceleme Raporu*, "Geleneksel Spor Dallarının Geliştirilmesi", s. 30.

dedikleri görülürken, günümüz Türkistan'ında da yine "çevgan" denildiği görülebilmektedir¹⁴.

Kaşgarlı "çevgan" kelimesini açıklarken karşılığını "çevgen" olarak belirtmektedir¹⁵. Yine Kaşgarlı "telas" sözcüğünü açıklarken "At" yarışında, top oyununda, (çevgende) meydanın çevresine dikilen "ip" olarak tarif etmekte, yine "topık" terimini açıklarken "çevgen ile vurulan top, topaç" ifadesini kullanmaktadır¹⁶. Kaşgarlı "top" kelimesini "topık" kelimesinin kısaltılmışı olarak belirtir ve yine "eğtürdü" kelimesini açıklarken "ucu eğri veya ucu eğdirilmiş ağaç sopa ve bu sopayla çögen oynanır" ifadesini kullanır¹⁷.

Görüldüğü gibi "çögen / çevgen / çöven" ucu eğri ağaçtan yapılmış sopa olup bununla çevgen / polo oynanır. Yani bu sopayla top çevrilir. Dolayısıyla oyun adını bu sopadan almaktadır ve Türklerin bu oyuna niçin çevgen / çögen / çöven dedikleri anlaşılabilir. Bu kelimelerin Farsça ve Türkçe dillerindeki etkileşim ve Arap alfabesinin bu dillerde kullanılması, terimin açıklanmasını gösterebilecek durumdadır. Bilindiği gibi 1056 yılından itibaren Türk dili özellikle edebiyat alanında Farsça'dan etkilenmeye başlamıştır.

Araplar'ın "savelcan", Bizanslılar'ın "tzunkanion", Çinliler'in "pu-lo", Japonlar'ın "ki-yu" dedikleri polo oyununa, Türk ve Farslar'ın etimolojik bağlamda açıklayıcı olabilen ve aynılığı görülebilen "çögen" ve "çevgan" kelimesini kullanmışlardır¹⁸.

Çevgânın yazılış şekli Farsça "çaugan" olarak okunabilmektedir. Türkçede daha ziyade "çögen" okunuşu, kelimenin kökeninin aynılığını gösterebilmektedir¹⁹. XIV. yy.dan itibaren Arapça ile Farsça tamlama sözcüklerinin Türk edebiyatında arttığı yönünde edebiyatçılar hemfikir. Hatta Türk divan edebiyatı Fars ve Arap edebiyatı ile sadece dil bakımından değil, kültürel etkileşimin yanında efsanevi aşklar, tasavvuf ve dini konular gibi bazı unsurları ortak işlediklerinin görülebilmesi doğaldır. Bu etkileşimden çögen de kendisine düşen payı almış ve çevgen sopası, topu, sahası vb. unsurlar özellikle Osmanlı şairlerince bazı benzetmeler yapılarak kullanılmıştır²⁰.

---

¹⁴ J. Bekman, *Sportleyikon*, Berlin, 1928, s. 60-63; Develioğlu, *a.g.e.*, 190; Ögel, *a.g.e.*, s. 9; Ömürzakov - Saraliev, *a.g.e.*, s. 37-63; Abramzon, *a.g.e.*, s. 91; Arslan, "a.g.m.", s. 27; Hoh, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk (DLT)*, Türk Dil Kurumu Yayınları (TDKY), C. 1, Ankara, 1985, s. 187, 223-224, 402, 405.

¹⁶ Kaşgarlı, *DLT*, C. 1, Talaş için bkz., s. 366, Topık için bkz., s. 380.

¹⁷ Kaşgarlı, *DLT*, C. 1, s. 187, 223-224, 380.; Kaşgarlı, *DLT*, C. III, s. 119, "ol manğa çögen eğiştio bana çevgen eğmekte yardım etti", "o çevgen eğtürdü=o çevgen eğdirdi".

¹⁸ M. Uğurlu, *Minyetü-l Guzât*, (yay. Haz. ve inceleme), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 73-75; Takiyeddin Ahmed, Makrizi, *Histoire des Sultans Memlüks de L. Egypte*, (Frc. Çev.: M. Quatremer), Tome Premier, Paris, (1837), s. 53-59; Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, (Çev.: R.R. Arat), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları (TKAEY): 47, III. indeks, İstanbul, 1979, s. 133.

¹⁹ Ö. Güven-D. Ayan, "Edebi Metinlerde Polo/ Çevgân", Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDITYK) Bülteni, C. IX, Sayı 26-27, Ocak-Mayıs 1996, s. 64-65; G. Onay, İran Selçukluları İle Mukayeseli Anadolu Selçuklularında Atlı Av Sahneleri, Türk Tarih Kurumu, özel Basım, Ankara, 1969, s. 23-25.

²⁰ D. Ayan, "15. Yüzyıl Osmanlı Şairi Bedri Dîşad'ın Muradnamesi'nde Çevgân/Polo ile İlgili Dizeler ve Spor Tarihi Açısından önemi", *Osmanlılarda Spor Sempozyumu*, Selçuk Üniversitesi B.E.S.Y.O., 27-29 Mayıs 1999, s. 291-296; Güven, *a.g.e.*, 212-213; Güven-Ayan, "a.g.m.", s. 65.

Türkler XI. yy. başlarında İran topraklarına geldiklerinde ve Selçuklu Devleti'ni kurduklarında İran'ı temsil eden siyasi, askeri, ekonomik ve idari herhangi bir gücünün olmadığını bilmekteydi. Çünkü Türkler oralara geldiklerinde Emeviler 400 yıl önce İran'ı temsil eden Sasani Devleti'ni ortadan kaldırmışlardı. 1040 Dandanakan Zaferi'nden sonra Selçuklu Türkleri; İran, Azerbeycan, Irak ve Suriye'de tamamen hâkim olmuşlar, hatta 1071 Malazgirt Zaferi ile de Anadolu'yu vatanlaştırmışlardı²¹.

Kaşgarlı ünlü eseri DLT'ü kaleme aldığı aynı yıllarda (1070), siyasi gücü hiç olmayan Farslardan, Türklerin özellikle atlı kültür unsuru olacak kadar bir beraberlikleri olmamıştır. Türklerin hâkimiyetinde olan bu coğrafyada, kendisine tabi olan Fars ve Arap unsurlardan yukarıda da belirtildiği gibi bazı kelimeleri alıp kullandıkları bilinir. Ancak, çevgan gibi kelimelerinin kullanılması, dillerinde olmadığı için değil, tabii unsurları daha iyi anlamaları ve idareye ısınmalarını temin için olabilir. O tarihlerde atlı kültüre ve bu kültürün ürünü olan çok sayıda binicilik sporlarına hâkim Türkler, kendi himayesinde aldığı devletsiz bir azınlığın, bu tarihten 100 yıl sonra kullandığı (Firdevs) bir kelime (çevgan) ile Büyük Türk Atlı Kültürü'nü görmezlikten gelmeleri düşündürücüdür²².

Farslı şair Firdevs, "M.Ö. 600'de oynandığı var sayılan bir maçı tarif etmiştir. Bununla birlikte Firdevs 1500 yıldan fazla bir süre sonra bunu yazmıştır. Bu nedenle tarifi tarihi olarak doğru olmayabilir²³. Bunu söyleyen otoritelerin dışında, dünyanın en ciddi polo kurumlarının sitelerinde, yine aynı tarihlerde (M.Ö. 600) Türkmenler ile Persleri / Farsları / İranlıları yendiklerini açıkça belirttiler ve bu maçların dünyanın ilk polo maçı olduğunu yazarlar²⁴.

Dünyada bilinen ilk maçı kazanacak kadar mahir olan bir kavmin adını, polonun proto tipinde ve özellikle organizasyonunda geçirmemekte ısrarlı gözükken sözde otoriteler, bu maçın mağlubuna polonun çıkışını mal etmelerine şaşırılmamak elde değil. Bu yorumların polo otoritelerine nasıl yakışacağını kendilerinin irdelemesi gerekmektedir.

Spor otoriteleri ve özellikle sosyologları; bir toplumda çağdaş veya geleneksel bir sporun, o toplumun "ata sporu" olabilmesi için, söz konusu sporun o toplumun sosyal yapı ve yaşayışlarının her safhasında yer alması gerekir derler. Yani söz konusu sporun o toplumun sanat, edebiyat adet ve geleneklerinin teşekkülünde mühim bir yer teşkil etmesi gerektiğini belirtirler²⁵.

---

²¹ M. Kafalı, "Türk Kültüründe Nevruz ve Takvimi", Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 100, *Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi*, Sayı 5, 20-22 Mart, Ankara, 1995, s. 25-26.

²² V.L. Voronina, *Priem troitelstua do Arabskogo periada v Sredney Azii*, *Kratkie soobseniye odoklodoh i polevih ossledovenigah institü istorii materialnoy Kulturi*, XXVIII, Ufa, 1985, s. 104-108.; Kafalı, *a.g.m.*, s. 26.

²³ <http://www.sportpolo.com/History/default.htm> (12-10-2009).

²⁴ "a short History of polo", <http://www.polo.co.uk/polohistory.htm> (11-10-2009); <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/468128/polo/5832/Historytansiklopa> (11.10.2009).

²⁵ Z. Bektenov - C. Musin, *Kirgıdın Eldik Oyunları*, Kirgızdın Respublikalık Masması, Frünze 1978, s. 96-97; O. Gündoğduev, "Rol Konya v jizini Türkmen", *Tarih Bilimleri Doktora Tezi Özetleri (Autoreferad)*, Aşkat, 1994, s. 5-6; S. Gedin, *Puteşestviye v 1899-1907 gg. V Pamir, Tibet i Vostochny Turkestan*, SPb., 1931, s. 17-21.; Simakov, *a.g.e.*, s. 14-15.

Bu bağlamda bakıldığında; çöğenin özellikle Türkistan coğrafyasındaki Türklerin sosyal yapı ve yaşayışlarının her safhasında görülebilmekte; aynı zamanda Türk minyatür sanatı, edebi metinler, temel eserler, divan edebiyatı, Yunus gibi ozanların eserlerinde de görülmektedir²⁶.

Polonun dünyanın en eski takım sporlarından biri olduğu ve Asya kökenli olduğu konusu artık otoritelerce tartışılmamaktadır. Türk-Moğol halkları arasından çıktığı birçok kaynaklarca belirtilse de, muhtemelen gözüyle bakılmaktadır. Buna rağmen polonun ilk formunun İç Asya / Orta Asya'dan Çin'e, Japonya'ya, Tibet'e, Hindistan'a, Bizans'a ve Mısır'a yayıldığına dair kesin ifadeler yer almaktadır²⁷. Bu yorumun yüzeysel bakışının Türklerin lehine poloyu çevirdiği gözükse de, biraz irdelendiğinde çelişkilerle karşılaşılacaktır. Örneğin, polonun Hindistan'a gidişini Moğol olan Babür'e bağlarlar. Hâlbuki Babür kendi ifadesiyle "bir Moğol değil Türküm" demektedir. Kaldı ki, polonun dünyanın ilk takım sporu olması da tartışılır. Çünkü polo atla oynanır, atın evcilleştirilmesi, koşum takımının icadı vs. çok süreç istemektedir.

Batı dünyası poloyu M.Ö. VI. asırda Türkmenlerin oynadığını açıkça belirtse de, sonraki yıllar içinde oyunun Türkler tarafından oynandığına dair pek malumat vermezler. Oysa belirtildiği gibi Türkler bu oyunla XIX. asrın başlarına kadar literatürlerde hak ettiği yeri alabilecek kadar meşgul olmuşlardır. Fakat polonun Türkistan ile Türkiye'de oynanışında bir sınıfsal kaygı görülebilir. Çünkü Türkmenistan'da halkın her kesimi polo oynarlarken, Küçük Asya ve batı Türklerinde sosyal statüsü üst düzeyde olanların oynadığı görülebilir²⁸. Poloya "kral oyunu" veya "oyunların kralı" denmesinin nedeni de bu olabilir. Oysa böyle bir deyimle Türkistan coğrafyasında rastlanılmamıştır.

Tarcan 1911 yılında Sivas ve Erzurum yörelerinde çöken adıyla oynandığını söylese de²⁹, bu konuda herhangi bir kayda şimdilik rastlanılmamıştır. 1820 tarihinden sonra çöğenin Türkiye'de Türkler tarafından oynandığına dair bir kayıt şimdilik gözükmemektedir. Fakat

---

²⁶ Güven-Ayan, "a.g.m.", s. 64; Güven, "a.g.m.", s. 4-7; Güven, *a.g.e.*, s. 210-220; Ayan, *Kültürel...*, 93-101; Ayan, *15. Yüzyıl...*, s. 27-29; Kaşgarlı, *DLT*, C. 1, s. 187, 223-224, 366, 380, 402,405; Kaşgarlı, *DLT*, C. III, s. 119; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, (Ha. R.R. Arat), I. Metin, 3. Baskı, Ankara, 1991, s. 276; K.K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 380, Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi, 16, III. Baskı, Ankara, 1986, s. 60; M.A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu", *A. Ümü. Dil Trh. Coğ. Fak. Dergisi*, C. XV, Sayı 1-3, s. 155; F. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1966, s. 83; 1. Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, II. C, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1018, Ankara, 1989, s. 214; Ömer Bin Mezid, *Memü'atü'n-nezair*, (Haz.: M. Campolat), Türk Dil Kurumu Yayınları, 500, Ankara, 1995, s. 78; K. Akarsu, *Za'ifi- Divanı, Metin, Tahin ve Sistematik Endeks*, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989, s. 200-201; Ayrıca Minyatür için bkz.: D. Yıldız, *a.g.e.*, 54-56; S. A. Zenkovskiy, *Pan Turkism and islam in Russia*, Harvard, 1967, pp. 76-78; E. Allvvoth, *Central Asia; a century of Russian Rule*, London, 1967, pp. 226-227; Y.H. Bayur, "önsöz ve Tarihi Özet'in Babür Vekayi Babür'un Hatıratı, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1943, s. 21; Niyazi, *Mansur Nâme*, (Haz.: M. Taşçı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2440, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, 623, Şark-İslâm Klasikleri, 47, İstanbul, 1994, s. 233.

²⁷ "Polo 1: Early History and Development", <http://hickoksports.com/history/polo01.shtml> (12.10.2009).

²⁸ S.N. Akataev, "Zorostrizm i poklonenniye ostom Kazahov v proşlom", *KSBD*, 1973, No: 2, s. 43-49; Arhiv Leningradskoy çasti İE AN SSSR (ALÇİE)/Sovyetler Birliği tümler Akademisinin; Etnografya Enstitüsü Leningrad Kısmı Arşivi, f. Kİ, Op. 2, No: 01140, s. 58-60, **111**.

²⁹ Tarcan, "a.g.m.", No: 18.

İngiliz işgal kuvvetleri poloyu 1903-12 yıllarında İstanbul Büyükdere çayırında oynamışlardır³⁰.

M.S. VII. asır Türkistan'ın Fergana vadisinde, bu bölgeye çok yakın olan Talaş ve Narın'da da XVIII-XX. asırlarda oynandığını etnograflar bildirirler³¹. Çögen aynı şekilde XIV-XVII. asırlarda Buhara, Semerkant ve Taşkent civarlarında oynandığı belgelenmektedir³². Daha aşağı tarihlere inildiğinde; VII-VIII. asırlarda Türkistan Türklerinin o zamanlar kültür merkezi sayılan Hotan'dan başlayarak, M.S. 707 yıllarında polonun Çin'e geçtiği; Çin imparatoru H'üan-dzung'un poloyu zevkle oynadığı; bunun için iyi atları Türk-Moğol sahalarından ipek karşılığı getirttiği; çögen oyunu için geniş sahalar düzenleyen ve oyunu severek oynayan, Çin'de de yaygınlaşmasını sağlayanların Maniheizm dinini benimsemiş Uygur Türklerinin olduğu belirtilmektedir³³.

Batılı tarihçilerin belirttiği gibi M.Ö. VI. asırdan itibaren iyi bir polo oyuncusu olan Türkler, M.S. Kırgızlar, Kazaklar, Uygurlar, Özbekler, Türkmenler ve daha sonra Karahanlılar, Gazneliler, Akkoyunlu ve Kara-koyunlular, Memlukulular, Selçuklular ve Osmanlı Türklerince oynandığı gözükülebilmektedir. Çögen oyunu klasik tarzıyla en son Kırgızistan'ın Frunze/Bişkek kentinde 1972'de oynanmış, bu tarihte oynandığına dair bir de resim bulunmaktadır³⁴.

Genceli Nizamî (1126-1200) bir çögen oyununda Türk kadınının da erkeklerle beraber ve onları çok zorlayacak kadar usta bir şekilde oynadığından bahseder³⁵. Bilindiği gibi eski Türk toplumlarında kadının sosyal hayatta üstün bir mevkiisi vardır. Bu durum Türk spor geleneğine yansımaktadır. Söz konusu tarihlerde Fars ve Araplar da kadına ticari bir tema, batı dünyasında ise zevk ve eğlence unsuru olarak bakılabilmektedir³⁶. Yine "evgen" adıyla Kafkasya coğrafyasında bulunan Türkler ve akraba toplumlarının bu oyunu yakın tarihe kadar en az İç Asya Türkleri kadar oynadıkları görülebilmektedir³⁷.

Günümüzde Polo / Çögen Oyununun Geleneksel ve Modern Tarzı

Günümüz Türk dünyasında çögenin geleneksel tarzıyla oynandığını görebilmenin zorluğu ortadadır. Hatta modern polo oyunuyla meşgul olabilen Türk halklarına rastlayabilmek de

---

³⁰ Kırşan, "a.g.m.", s. 6.

³¹ *Rukopisniye fondi otdeleniya obşestva Nauk AN King. SSR. (RFOON)/Kırgızistan İlimler Akademisinin Sosyal Bilimler Bölümü; El Yazmaları Bölümü Fonu, inv. No: 342 s. 106-107.*

³² E.A. Alektorov, "Parzdniçniye razvleçenya i Kirgızov", *Orenburg Listesi*, 1888, No: 42.

³³ W. Eberhrd, "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor" (Çev.: N.T. Uluğtuğ), *Ülkü*, No: 87, C. 15, Ankara, 1940, s. 121-127; M. Ertan, "At ve Atlı Spor", *Ülkü*, No: 44, C. 4, Temmuz 1943, s. 128-130; MAU-tsai LİU, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der ost-Türken (Tukue)*, Wiesbaden, 1958, 1, s. 452-461.

³⁴ A.A. Divaev, "İgri v proşlıh Kirgızskoy molodgoji", *Türkistan Bordsu Gazetesi*, Sayı. 54, Ak-Car/Taşkent, 1907, s. 9-12; L.P. Potapov, "Drevniy obiçay, otrajayuşiy pervobitnoobşinniy bit koçevnikov", *Tyurkol*, sbornik AN SSSR, No: 1, 1955, s. 170-176; Saipbayev, *Kırgız Oyundarının Pedagogikalık Manisi*, Mektep Basması Frunze 1976, s. 4-5; E.D. Sokol, *The revolt of 1916 in Russian central Asia*, Baltimore, 1954, pp. 140-142; V.Z. Galiev, *Araştırmacılar ve Kazakistan*, Sosyal Bilimler Dizisi: 9, Alma-Ata, 1990, s. 126-128; Ömürzakov-Saraliev, *a.g.e.*, s. 63.

³⁵ Arslan, "a.g.m.", s. 30; M. Türkmen, *Türklerde Geleneksel Atlı Sporların Yapılışı, Kaynağı ve Bilinmeyen Yeni Boyutları*, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 195.

³⁶ M. Türkmen-M. Kaldırımçı-H. İmamoğlu, "Türk Spor Kültüründe Kadın Unsuru", *Atatürk Üniversitesi B.E.S.Y.O., I. Spor Kongresine Sunulan Bildiri*, 16-18 Mart 1998, Erzurum, s. 24-30.

³⁷ Davidov, *a.g.e.*, s. 69; F.A. Agapov, *Fiziçeskaya i sport v gorskih noradov şevenego Kavkaza*, Pedagogičeskiy insttut, Mahaçkale, 1971, s. 24-25.

oldukça zordur. Türkistan coğrafyasından Y. Musin, M. Saralayev, D. Ömürzakov, M. Bukayev, K. Cusupov ve S. Toktorbayev gibi geleneksel sporlar ve spor tarihinde uzman akademisyenlerle kurulan irtibatla öğrenildiğine göre; Türkistan'da son 20-30 yıldır geleneksel ve modern tarzda polo oynanmamaktadır.

Ancak, biraz bu coğrafyanın güneyine inildiğinde ve eskiden Türk hâkimiyetinde olan Pakistan'ın kuzey doğusu ve Afganistan'ın güney bölgelerinde klasik tarzda "gilgit" adıyla polo oynandığı görülebilmektedir. Pakistan'da 1920 yılından beri devam edegelen "Gilgit Kupası", Batı Avrupa ve Amerika'nın "Palm Beach"i sayılmaktadır³⁸. Söz konusu bölgelerde yaşayan Türklerin olduğu ve bunların gilgiti Pakistan ve Afgan halkından daha iyi oynadıkları vurgulanmaktadır³⁹.

Her şeye rağmen Büyük Asya Türk dünyasının çöğeni Anadolu ve Küçük Asya Türklerine göre daha uzun süre koruyabilmişlerdir. Elbette bunda sosyalizasyon sürecinden Anadolu Türkistan'a göre daha çok etkilenmiştir. Ayrıca, önce de belirtildiği gibi Türkistan ve Türkiye'de çöğenin hitap ettiği sosyal taban farklı konumdadır. Örneğin; 1826 yılında II. Mahmut Osmanlı Devleti'nde atlı cirit oyununu yasaklar. Fakat atlı cirit sadece saray ve çevresinde oynanmayıp halk arasında da muteber olduğu için, bu yasağa rağmen günümüze kadar gelir. Eğer halk arasında atlı cirit oynanmamış olsaydı, belki de günümüz Türkiye'sinde tıpkı çöğenin olmadığı gibi atlı cirit de olmayacaktı⁴⁰.

Bir başka kaynaktan 1800 yılına gelindiğinde çevgânın Hindistan'ın dağlık bölgelerinin dışında oynanmadığını belirtir. Hindistan'daki İngiliz Ordusundan Teğmen J. Sherer 1857 yılında Hindistan'ın kuzey doğusundaki Assam şehrinde maç yapan kabile üyelerini görür ve şöyle der: "Bu oyunu Öğrenmeliyiz". Sherer'in komutanı Albay R. Stewart da aynı fikre katılır. Stewart, Sherer ve yedi İngiliz çay üreticisi 1859 yılında Silcher Polo Kulübü'nü kurarlar. Kulüp üyeleri yerel Manipuri kabile üyeleri ile düzenli maçlar yaparlar⁴¹.

1861 yılında Stewart poloyu Kalküta'da tanıtır. 1870 yılına gelindiğinde polo tüm Hindistan'a yayılır. 1870lerin başında İngiltere'de polonun kuralları resmileşir ve düzenli maçlar oynanır. 1886 yılında Hurlingham Kulübü kurulur. 1875 yılında polo Amerika'ya İngiltere'den gider. Bu arada Batı Avrupa ve Güney Amerika'da da yaygınlaşır. 1908 yılında Olimpiyat Oyunlarına dahil edilen polo, 1936 Berlin Olimpiyatlarında Arjantin'in Britanya'yı 11-0 yenmesinden sonra, polo Olimpiyatlardan çıkarılır. Ancak modern polonun hala düzenli bir şekilde dünya ve Avrupa kupaları yapılmaktadır. Düzenli, disiplinli ve büyük maddi güçle yapılan polo sporu, kulüpleşme düzeyinde de oldukça güçlüdür⁴².

Sonuç

Türkistan Türkleri tarafından MÖ. VI. yy. çöğenin oynandığı ve bu tarihin aynı zamanda dünyanın ilk polo maçı olduğu; maçında Persler ile Türkmenler arasında geçtiği; maçın galibinin de Türkmenler olduğu belirlenmiştir. Çöğenin ortaya çıkışında Pers, Türk ya da

---

³⁸ Türkmen, *a.g.d.t.*, s. 200.

³⁹ O.A. Gündoğduev, "Kült Konya u Türkmen" *Türkmenlerde At Kültü*, "Narodı Sredney Azii"/ *Orta Asya Halkları, Uluslararası Sempozyum Tebliğleri*, Aşgabat, 1993, s. 19-20; A.T. Gurbanaliyeva, "Nebstıy vsadnik Tanrı" (*Tanrının Gökyüzü Atlanı*), *Turkmenskaya İskara Gazetasi*, 23 Ağustos 2006, No: 256.

⁴⁰ A. Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınlan 1697, Başvuru Kitapları Dizisi 27, Ankara, 1995, s. 507.

⁴¹ "Polo 1: Early History and Development", <http://www.hickoksports.com/history/polo01.html>.

⁴² J.G. Bennett, "Palm Beach forom Polo Clubbe", *New York Herald*, 13.10.1994, p. 5; Türkmen, *a.g.d.t.*, s. 197.

Moğol gibi hangi ulusun rolü olduğu konusunda dünya literatürlerinde kayda değer herhangi bilgiye rastlanmasa da, "Atlı Bozkır Kültürü"nü etkisiyle ortaya çıktığı; bunun şekillenmesinde de iktisadi hayat, coğrafi faktör ve diğer sosyo-kültürel unsurların olduğu anlaşılabilmiştir. Polonun orijininde kaynaklar Türklerden ziyade Persleri işaret etseler de, bu görüşlerin tutarlı olmadığı belirlenmiş, işaret edilen tarihlerde Perslere göre Türklerin "Atlı Kültür" ve atlı sporlarda çok ileri düzeyde oldukları anlaşılmıştır. Aynı zamanda Pers Şair Firdevs ile birlikte zikredilen ve dünya literatürlerinde de böyle anılan çevgân, anılan tarihten 400 yıl öncesi ve 200 yıl sonrası Perslerin Türklere karşı siyasi, askeri, ekonomik hiçbir gücünün olmadığı; bu bağlamda Türklerin Perslerden değil, Perslerin Türklerden terminolojik, sosyo-kültürel ve sosyo ekonomik bir şeyler almaya ihtiyaçlarının olduğu görülebilmektedir.

Çöğen ve çevgânın etimolojisinin aynılığı dikkat çekerken, Türklerin poloya çöğen/çevgen vb. demelerinde çevirmek, bükmek, eğmek fiilinden türeyen ve çevgân oynanan sopaya istinaden bu adı verdikleri anlaşılmıştır. Batı Türklerinde oyun saray ve çevresiyle sınırlı kalırken, Doğu Türklerinde her türlü sosyal kesime hitap ettiği; onun için de oyunun Türkiye'ye göre Türkistan'da daha fazla yaşata bilindiği anlaşılabilmiştir.

Çöğenin Türklerin sanat, edebiyat ve temel eserlerinde yer aldığı; bunun yeterince dünya literatürlerine yansıtılmadığı; yansıtmada Farsların Türklerden daha gayretli oldukları; Türklerin bu konuda daha ciddi araştırmalar yapması gerektiği ve çöğenin dünya spor literatürlerinde Türk tarihi bağlamında hak ettiği yere getirilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır.

XI. yy. 'da polo Avrupa'ya geçse de tutunamamış, XIX. yy. 'in ortalarında İngilizler tarafından Hindistan'dan alınıp, aynı asrın sonlarında doğru kulüpleşerek ve kurumsallaşarak Avrupa ve Amerika'da popüler bir spor halini aldığı; 1936 Berlin'den itibaren Olimpiyatlardan kalksa da, dünya ve Avrupa kupaları ile kulüpler ve turnuva maçlarıyla zengin sporu olarak varlığını sürdürdükleri görülebilmektedir.

Bu bağlamda çöğenle ilgili tarihi bakiyelerin araştırılarak ortaya çıkarılması; doğu ve batı Türk dünyasında konuyla ilgili uzmanların varsa çabalarının desteklenmesi; çabaları yoksa gayretlendirilmesi; hala pratikte imkânı olan güney Türkistan'ın desteklenmesi; özellikle yeni elde edilecek kaynaklarla birlikte var olanları da bir an önce Türk ve dünya kamuoyuna sunulması önerilerinde bulunulabilir.

Kaynaklar

Abdıkalkov A., *Yeniseyskiye Kirgizi v XVIII veke*, CCP Kırgızistana İlimdar Akademiyası umumi Türkoloji ve Dunganoloji Bölümü, Frunze, 1968.

Abramzon, S.M., *Kirgizi i ih etnogenetiçeskiye i istoriko kulturniye svyaz*, Kırgızdın Masması, Frunze, 1990.

Agapov, F.A., *Fiziçeskaya i sport v gorskih norado şevenego Kavkaza*, Pedagogiçeskiy insttut, Mahaçkale, 1971.

Akarsu, K., *Za'ifi Divanı, Metin, Tahlil ve Sistematik Endeks*, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989.

Akataev, S.N., "Zorostrizm i poklonenniye ostom Kazahov v proşlom", KSBĐ, 1973.

Alektorov, E.A., "Parzdniçniye razvleçenya i Kirgızov", *Orenburg Listesi*, 1888.

Allwoth, E., *Central Asia; a century of Russian Rule*, London, 1967.

Alpman, C, *Eğitimin Bütünlüğü içinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi*, M.E. Basımevi, İstanbul, 1972.

Arhiv Leningradskoy çasti İE AN SSSR (ALÇİE)/Sovyetler Birliği ilimler Akademisinin; Et-nografya Enstitüsü Leningrad Kısmı Arşivi, f. KI, Op. 2, No: 01140.

Arslan. A.A., "Bütün Türk İllerinin Müşterek Oyunu Çöğen Avrupa'da Polo Oldu", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 84, Aralık 1983.

Ayan, D., "Kültürel Gelişmecilikte Polo/çevgân Oyunu", *Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, III. C. Atatürk Kültür Merkezi Yayınlan, 239, Ankara, 2000.

Ayan, D., "15. Yüzyıl Osmanlı Şairi Bedri Dilşad'ın Muradnamesi'nde Çevgân/Polo ile İlgili Dizeler ve Spor Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlılarda Spor Sempozyumu*, Selçuk Üni-versitesi B.E.S.Y.O., 27-29 Mayıs 1999.

Bayur, Y.H., "Önsöz ve Tarihi Öze'fin Babür Vekayi Babür'un Hatıratı, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1943.

Bekman, J., *Sportleyikon*, Berlin, 1928.

Bektanov, Z.-Musin, C, *Kırgıdın Eldik Oyunları*, Kırgızdın Respublikalık Masması, Frunze, 1978.

Bennett, J.G., "Palm Beach forum Polo Clubbe", *New York Herald*, 13.10.1994.

Bobyliov, I., *Eauestrian Games*, Mıhnat, Taşkent, 1989.

Bogfer, G. - Blasher, G., *Geschichte des sport aller völker and ziet*, Berlin, 1930.

Campbeel, J. D., "Training for sport is training for war: sport and the transformation of the Britisharmy, 1860-1914", *International Journal of the History of Sport*, 17:4, 01 Dec. 2000.

Cuddor, J.A., *International Dictionary offre-Thirteenth century Turkish*, Oxford-London, 1979.

Çalışkan, G. - Göral, M. - Yıldırın, I., "Philosophy of Some Turkish Traditional Sports", *Pakistan journal of Social Sciences*, 5(7):2008.

Davidov, D., *Konniye igri noradov Zakavkazya*, Mıhnat Baskısı, Taşkent, 1989.

Develioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1987.

Divaev, A.A., "İgri v proşlıh Kırgızskoy molodgoji", *Türkistan Bordosu Gazetesi*, Sayı 54, Ak-Car/Taşkent, 1907.

D.P.T. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Ön İnceleme Raporu, "Geleneksel Spor Dallarının Ge-liştirilmesi", s. 30.

Eberhrd, W., "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor" (Çev.: N.T. Uluğ-tuğ), *Ülkü*, No: 87, C. 15, Ankara, 1940.

Ertan, M., "At ve Atlı Spor", *Ülkü*, No: 44, C. 4, Temmuz 1943.

Galiev, V.Z., *Araştırmacılar ve Kazakistan*, Sosyal Bilimler Dizisi: 9, Alma-Ata, 1990.

Gedin, S., *Puteşestviye u 1899-1907 gg. V. Pamir, Tibet i Vastoçnyy Turkestan*, SPb, 1931.

Gurbanaliyeva, A.T., "Nebsnıy vsadnik Tanrı" (*Tanrının Gökyüzü Atlan*), Turkmenkaya iskara Gazatası, 23 Ağustos 2006.

Gündoğduev, O., "Rol Konya v jizini Türkmen", *Tarih Bilimleri Doktora Tezi Özetleri (Avto-referad)*, Aşgabat, 1994.

Gündoğduev, O.A., "Kült Konya u Türkmen"/*Türkmenlerde At Kültü*, "Narodı Sredney Azii"/*Orta Asya Halkları, Uluslararası Sempozyum Tebliğleri*, Aşgabat, 1993.

Güven, Ö., *Türklerde Spor Kültürü*, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi: 44, Atatürk Kültür Merkezi Yayınlan (AKMY) II. Baskı, Ankara, 1999.

Güven, Ö.-Ayan, D., "Edebi Metinlerde Polo/ Çevgân", *Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDITYK) Bülteni*, C. IX, Sayı: 26-27, Ocak-Mayıs 1996.

Hoh, G., *Physical Education in China*, London, 1931.

Kafalı, M., "Türk Kültüründe Nevruz ve Takvimi", Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 100, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, Sayı: 5, 20-22 Mart, Ankara, 1995.

Kahraman, A., *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınlan: 1697, Başvuru Kitapları Dizisi: 27, Ankara, 1995.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk (DLT)*, Türk Dil Kurumu Yayınları (TDKY), C. 1, Ankara, 1985.

Kepecioğlu, K., "Türklerde Spor", *U. Türk Tarihi Kongresi*, 20-25 Eylül, 1937-İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınlan, 1946.

Kırşan, N., "Atlı Sporlardan Polo 1", *Türk Spor Kurum Dergisi*, No: 73, 1937.

Köprülü, F., *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1966.

Köyrnen, M.A., "Büyük Selçuklu imparatorluğunun Kuruluşu", *A. Ün. Dil Trh. Coğ. Fak. Dergisi*, C. XV, Sayı: 1-3.

Levine, M.A., "Botai and the Origins of Horse Domestication", *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol. 18, July 1998.

Liu, J.T.C., "Polo and Cultural Change: From T'ang to Sung China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 45, No: 1, Jun. 2008.

Liu, Mau-tsai; *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der ost-Türken (Tu-kue)*, Wiesbaden, 1958.

Markizi, Takiuddin Ahmed, *Histoire des Sultans Memluks de L. Egypte*, (Frc. Çev.: M. Quatremer), Tome Premier, Paris, 1837.

Niyazi, *Mansur Nâme*, (Haz.: M. Taşçı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlan: 2440, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 623, Şark-İslâm Klasikleri: 47, İstanbul, 1994.

Onay, G., *İran Selçukluları ile Mukayeseli Anadolu Selçuklularında Atlı Av Sahneleri*, Türk Tarih Kurumu, Özel Basım, Ankara, 1969.

Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, TKAE, II. C, Ankara, 1987.

Ömer Bin Mezid, *Memü'atü'n-nezair*, (Haz.: M. Campolat), Türk Dil Kurumu Yayınlan: 500, Ankara, 1995.

Ömürzakov, D., *Fiziçeskaya kultura i sport u Kirgizskoy SSR*, Kirgizıs Respublika, nauka, Frunze, 1963.

Ömürzakov, O.D. - Saralaev, M.K., *Kırgızkiye natsionalniye vıdı sporta i noradye igri*, Kırgızdın Masması, Frunze, 1981.

Pala, I., *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, II. C, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1018, Ankara, 1989.

Potapov, L.P., "Drevniy obıçay, otrajayuşiy pervobıtnoobşinnıy bit koçevnikov", *Tyurkol*, Sbornik AN SSSR, No: 1, 1955.

Rukopisniye fondi otdeleniya obşestva Nauk AN Kıng. SSR. (RFOON)/Kırgızistan ilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Bölümü; El Yazmaları Bölümü Fonu, inv. No: 342.

Saipbayev, S., *Kırgız Oyundardın Pedayogikalık Manisi*, Mektep Basması Frunze, 1976.

Saralaev, M.K. - Motukeyev, B., *Dene tarbiya cana sport tarihi*, Kırgız Respublikasının bilim berüü cana ilim ministirliğı Kırgız memlekettik dene terbiya institu, Bışkek, 1995.

Sımakov, G.N., *Obşestvenniye funksii kırgızskih noradnih razvleceeniy v kotse XDi-naçale XX v, nauka*, Leningrad, 1984.

Sokol, E.D., *The Revolt of 1916 in Russian central Asia*, Baltimore, 1954.

Stolbov, V.V., *İstoriya Fiziceskoy Kuturi*, "Prosveşeniye", Moskova, 1989.

Tarcan, S.S., "Türklerde Beden İdmanları", *Türk Tarihinin Anahatları Müsveddeleri*, No: 18.

Timurtaş, K.K., *Yunus Emre Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 380, Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 16, III. Baskı, Ankara, 1986.

Türkmen, M., *Türklerde Geleneksel Atlı Sporların Yapılışı, Kaynağı ve Bilinmeyen Yeni Boyuttan*, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996.

Türkmen, M. - Kaldırımçı, M. - İmamoğlu, H., "Türk Spor Kültüründe Kadın Unsuru", *Atatürk Üniversitesi B.E.S.Y.O., I. Spor Kongresine Sunulan Bildiri*, 16-18 Mart 1998 Erzurum.

Uğurlu, M., *Minyetü-l Guzât*, (Yay. Haz.: ve İnceleme), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlan, Ankara, 1987.

Ummünger, V., *Die Chronik des sports*, Chornik Verlağ, Aulage 1992.

Ülkütaşır, M.Ş., "Atalarımızın Toplu Oyun ve Sporları", *Ülkü*, C. 3, No: 30, Haziran 1949.

Ülkütaşır, M.Ş., "Çevgen ve Kökbörü", *Türk Kültürü*, No: 57, 1967.

Voronina, V.L.; *Priem troitelstva do Arabaskogo periada v Sredney Azii*, Kratkıe soobseniye odoklodoh i polevih ossledovenigah instütü istorii materialnoy Kulturi, XXVIII, Ufa, 1985.

Wollenman, P. DVM, "Prepurchase Examination of Polo Horse", *Proceedings of the Annual Convention of the AAEP, AAEP Proceedings/ Vol. 45/1999.*

Yıldırım, İ., *Tarihi Kaynakları Açısından Türk Spor Kültürü*, Yayınlanmamış Master Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1986.

Yıldız, D., "Çağlarboyu Türkler'de Spor", Tele Basım, İstanbul, 2002.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, (Çev.: R.R. Arat), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlan (TKAEY): 47, III. indeks, İstanbul, 1979.

Zenkovskiy, S. A., *Pan Turkism and İslam in Russia*, Hanvard, 1967.

www.Hickoksports.com/history/polo01.shtm (21.03.2009).

www.sportpolo.com/History/default.htm (12-10-2009).

www.polo.co.uk/polohistory.htm "a short history of polo" (11-10-2009).

www.britannica.com/EBchecked/topic/468128/poh/5832/Historyiiansiklopa (11-10-2009).

www.hickoksports.com/history/polo01.html "Polo 1: Early History and Development" (12-10-2009).

www.hickoksports.com/history/polo01.shtml "Polo 1: Early History and Development".

